

ЖӘНГІР ХАН – АҒАРТУШЫ

Биыл өңіріміздегі іргелі оқу орны Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің құрылғанына 50 жыл толып отыр. Осы уақытқа дейін Жәңгір хан атындағы БҚАТУ еліміздегі алдыңғы қатарлы және аймақтағы мемлекеттік көпсалалы жоғары оқу орындарының бірегейі ретінде еліміздің және аймақтың халықшаруашылығы кешенінің үздіксіз, әрі біртіндеп дамуына ықпал ететін, белсенді қатынасатын, экономиканың аграрлық және өнеркәсіптік салалары үшін басқарушылық және кәсіби кадрларды даярлаумен, біліктіліктерін арттырумен, қайта даярлаумен айналыса отырып, білім беру және ғылыми қызметтерін жүзеге асырып келеді.

2003 жылдың 30 мамырында Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың қолдауымен ҚР Үкіметінің №497 қаулысы бойынша университетке Бөкей Ордасындағы білім беру жүйесінің дамуына зор ықпал еткен ағартушы, атақты мемлекет қайраткері және реформатор Жәңгір ханның есімі берілді.

Жәңгір хан – XIX ғасырдың I жартысында өмір сүрген өз заманының заңғар, әрі күрделі тұлғасы. Өткен ғасырдың 90-жылдарының басында Жәңгір ханның қоғамдық-саяси қызметі мен тарихи тұлғасына қатысты екі жақты пікірлердің орын алғаны белгілі жәйт. Дегенмен ақырында кеңестік идеологияның салдарынан қалыптасып қалған таптық сананың бұғауы бұзылып, қазақтың сонғы ханына қатысты көзқарастар да

қатар орыс, араб және парсы тілдерін білді. Ол хан тағына тағайындалар кезге дейін жан-жақты толық әзірліктен өткен билеуші болып та үлгерген еді. Ал 1824 жылы 26 маусымда Жәңгір хан ресми түрде таққа отырды.

Қазақ даласына білім нәрін сепкен, әрі бір басына дегдарлығы мен білімдарлығы жетіп артылатын Жәңгірді 1830 жылғы бір санында «Сын Отечества» журналы былай деп сипаттайды: «Человек образованный, говорит и пишет кроме татарского, хорошо по-русски и знает несколько по-немецки ... Одевается по своему, в атласные и бархатные, белого и зеленого и оранжевого цвета, кафтанчики, и такие же синего и черного цвету, облаченные иногда золотым и серебряным позументом, шаравары, шапку носит киргизского

білдіргендердің бәрі маған өтініш жасай алады. Қарауындағы халықты, әсіресе, сұлтандарды балаларын мектепке беруге үгіттейді деп сенемін», - деді. Сөйтіп, арада екі ай өткеннен кейін 1841 жылы 6 желтоқсанда қазақ даласында қазақ балалары үшін тұңғыш мектеп дүниеге келді. Мұнда діни дәрістермен қатар орыс тілі, арифметика, жағырапия, тарих, физика, т.б. пәндер оқытылған. Мектептің менгерушісі, әрі мұғалімі болып Константин Петрович Ольдекоп тағайындалды. Дін оқуы және шығыс тілдері бойынша оқытушы болып молда Хакім Мұхаммед Аминов бекітілді. Оқуға қабылданған 25 баланың ең ересегі 22 жаста, ал ең кішісі 9 жас та еді.

Шәкірттерге орыс мұғалімі сабақ беріп, орысша оқытылатынын естіген қазақтар «шоқынып, орыс болып кетеді» деп, балаларын мектепке беруге қарсы болғанда, Жәңгір өзінің екі бірдей баласын мектепке беріп, үлгі көрсетеді. Хан жылына үш рет мектепте болып, оқушылардың бағаларын қарап, сабақ үлгерімдерін бақылап отырған. Оқу жылы басталарда өзімен бірге сұлтандары мен билерін, оқушылардың ата-аналарын ертіп мектепке келіп, оқушы балалардың біліміне сынақ жасайтын болған. Барлық оқушылар сапқа тұрғызылып, олардан әрбір пән бойынша емтихан алынған. Оқушылардың берген жауабына риза болған хан қуанышын да жасырмаған.

Осылайша Жәңгір хан ел билеген жылдары өзінің өркениетті өмір салтымен, озық ойлы білімпаздығымен, халық игілігі үшін жасаған істерімен барша бөкейлік жұртқа, бәрінен бұрын артынан ерген жас ұрпаққа үлгі бола білді. Бұл жөнінде Жәңгір хан мектебінің тұңғыш түлегі, этнограф-ғалым Мұхамед-Салық Бабажанов 1861 жылы Санкт-Петербургтегі «Северная пчела» газетінде жарық көрген «Қазақтың қазақтар туралы жазбалары» атты мақаласында «Ішкі орда халқы өздерінің мәдени өмірлерінің және

да Орынборға баратын шәкірттерді ханның бір топ адамымен бірге жарты күндік жолға дейін шығарып салып, қайыр-қош айтысқаны да оның қазақ балаларының қамын ойлаған ізгі ниетінен, қараңғылықтағы жарқын болуын көздеген мақсат-мұратынан туындаған әрекеті еді. Ал сол қамқорлықтың арқасында 1851 жылы Орынбордағы Неплюев кадет корпусын Арсылангерей Бөкейханов, Сұлтанмахмұт Жантөрин, Зұлқарнай Нұралыханов, Мақаш Бекмұхамбетов, Сұлтан Шалабаев, Салық Бабажанов, Мырзағали Саңғырықов, Жүсіп Ниязов бітіріп шықты, көздері ашық, көкіректері ояу жастардың біразы кейін қазақ халқының белгілі зиялы азаматтарына айналды.

Жәңгір хан қазақ жерінде білім мен ғылымды көркейту мақсатында Қазан университетімен байланыс жасап, сол білім ордасының оқытушы-ғалымдарының шығыстану бағытындағы ғылыми-ізденіс жұмыстарына қолдау көрсетіп отырған. Мәселен, университет ғалымдары К.Ф.Фукс, Н.И.Лобачевский, Ф.И.Эрдман, А.Қазымбекпен арадағы 1826 жылдан бастау алған таныстық ұзақ уақыт сыйластыққа ұласқан болатын. Осы ғалымдармен араласа, хабарласа жүріп, Жәңгір шығыстану мәселелеріне, жазу үлгілеріне қатысты пікір айта-тындай дәрежеге жетті және оларға өз көмегін бері білді. Атап айтқанда, 1839 жылы Санкт-Петербургке барған сапарында Жәңгір қазақ халқының тұңғыш тарихшысы Мұхамед Хайдар Дулатидің парсы тілінде жазылған, қазақ мемлекетігі бастауларының бірден-бір дереккөзі, моғол хандарының жылнамасы – «Тарихи-Рашиди» қолжазбасын Қазанға өз қолымен жеткізген.

«Тарихи-Рашидиден» басқа Қазан университетіне Жәңгір «Медарюли-афазиль» парсы сөздігін, исфахандық Хамза бен Әл-Қасан 931 жылы араб тілінде жазған «Та-

түбірімен өзгерді. Бұған Жәңгір ханның реформаторлық рөлін айқындай түскен мақалалар мен кітаптардың жазылуы, Ордада тұңғыш ашқан мектебіне, Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетіне Жәңгір ханның атының берілуі және ескерткішінің орнатылуы, Орал қаласында даңғыл көшенің, кітап дүкенінің сол кісінің құрметіне аталуы дәлел болады. Сонымен бірге жақында Жәңгір ханның Қазан университетімен тығыз байланыс жасап отырған еңбегіне орай Татарстан Республикасының астанасы Қазан қаласында аталмыш университеттің кіреберіс жақтауына Жәңгір ханға арналған мүсін-тақтаның орнатылғанын да оның білім мен ғылым саласына қосқан үлесі үшін берілген лайықты баға деп түсінгеніміз жөн.

Сөзіміз шынайы болу үшін Жәңгір ханның тарихи тұлға ретіндегі сан қырлы өмір жолына тоқталмай, оның ағартушылық қызметін ғана қарастырсақ та жеткілікті сияқты. Бұл ретте Жайсаң Ақбай, Темірболат Махымов, Амантай Хамзин, Мереке Құлкенов, Рақымжан Отарбаев, Тілекқабыл Боранғалиұлы, Сатыбалды Даумов, Сұлтанмұрат Сабыров, Өтепберген Әлімгереев сынды өлкетанушы-тарихшылар, журналистер мен мәдениет саласы майталмандарының Жәңгір хан турасында жаңа көзқарас тұрғысынан жазған мақалаларын қайтадан ой елегенінен өткізіп, оның білім-ғылымды өрістету бағытында атқарған істерін кенінен зерделеуге тырыстық.

Бөкей хандығының негізін қалаған Бөкей хан 1815 жылы 21 мамырда қайтыс болды. Оның өсиеті бойынша, хан тағы ұлы Жәңгірге қалдырылған болатын. Бірақ ол әлі небары 14 жаста еді. Сондықтан ол ер жетіп, кәмелеттік жасқа толғанша хандықты Шығай сұлтан басқарды. Осы кезеңде жас Жәңгір Ас-трахань губернаторы Андреевскийдің үйінде тұрды, сол кездегі үлгілі саналатын білім мен тәрбие алды. Қазақ тілімен

покроя, валяную из козьего пуха, покрывающую малиновым бархатом и вышитую золотом, подпоясывает золотую саблюю, пожалованную ему при возведении в ханское достоинство. Волосы на голове по обычаю киргизов, бреет и накрывает тюрбетейкой. Борода у него темно-русая, лицо белое, несколько рябоватое, росту он среднего, и вообще приятной наружности ... Джангер хан имеет орден Святой Анны I-ой степени, украшенный императорскую короною, такую Монаршею милостию один из киргизских ханов до него удостоен не был ... »

Жастайынан зиялы қауымның арасында болып, білім-ғылымға тусындаған Жәңгір хандық билікке қолы тиген күннен бастап-ақ қазақ ордасында мектеп ашып, халқына білім беруді армандайды. Оған 1826 жылдың күзінде Қазан қаласына барған сапарында Қазан университетінің ректоры Карл Фукспен екі арада болған әңгімесі дәлел болады. Университетті аралай жүріп, оқытушы-профессорлар ұжымымен, дәрісханаларымен, ғылыми орталықтарымен және бай кітапхана-сымен танысып, ғылым жетістігіне қаныққан Жәңгір Фукске өз ордасында мектеп ашып, ғылымға қазақ баласының да қолын жеткізуге бастама жасау ниеті барын айтады. Жәңгірмен болған кездесуінен жақсы әсер алған К.Ф. Фукс ол туралы «Өзінің жас кезінде, хандығының бас кезінде, тіпті Ордада әлі бірде-бір үй тұрғызылмаған кезде оның білімнің пайдасы жөнінде осы бастан ойлануы қандай ғанибет», - деп өз пікірін «Казанский вестниктің» сол жылғы он сегізінші нөмірінде жазып қалдырған.

Мектеп ашу жөніндегі Жәңгірдің арманы он бес жылдан кейін барып іске асты. 1841 жылы қазан айының 10-шы жұлдызында ол сұлтан-правитель Шока Нұралиевке жазған хатында ғылым-білімнің пайдасын жан-жақты дәлелдей келіп, «...Былығи жылы мен өз ордамда мектеп ашуды ойлап отырмын. Өз балаларын орташа ақымен оқуға беруге тілек

де ақыл-ой қабілеттерінің дамуы жағынан Бөкей ханға, әсіресе, Жәңгір ханға, алғыс айтуға міндетті. Бөкей қазақтарды дала төсінен астрахандықтардың жеріне көшіріп әкеліп, қала-қыстақ ғұрпын қабылдады, ал Жәңгір хан өзінің жеке үлгі көрсетуінің арқасында және таттар оқуына, ислам хадистеріне, орыс тілін ауызша, жазбаша білуге ұмтылуы нәтижесінде қашанда болсын оқудың ұят еместігін және ешқашанда кеш болмайтындығын қазақтарға дәлелдеп берді. Оқу ісімен, кәсіпшілікпен, саудамен және қолөнерімен айналысатындарға ерекше көңіл бөліп, жанашыр қамқоршы болған Жәңгір ханның еңбегі зор» - деп жазды.

Салық Бабажанов Бөкей Ордасындағы халықтың арасында оқу-білімнің таралуындағы қиындықтар мен кедергілерді айта келіп, одан әрі қарай өз жазбаларында «Сонғы кездері, Жәңгір Бөкейұлы хан болып бекітілгеннен бастап, біздің оқып-білім алуымыз едәуір тезірек әрі кеңірек көлемде ілгері басты. Осы ханның ықпалымен және жәрдемімен, сондай-ақ басқа да жағдайларға байланысты ордадағылар сауаттылықтың қажеттігін түсіне бастады. Шәкірттер мен оқытушыларды қолдап, демеп отыру үшін марқұм хан ақшасын да, өзінің күш-жігерін де аямай, білімнің пайдасы туралы ордалықтардың құлағына құюмен болып еді. Өз ордасында ол мектеп ашып, онда 60 адамға дейін мұсылманша оқыды, орысша қара танып, бір жағынан орыс тілін үйренді. Бұл мектеп «Жәңгір мектебі» деген атпен ордада әлі күнге дейін бар», - деп атап көрсетті. Бұл жолдарды Жәңгір ханның шарапатын өзі де сезінген, әрі елге істеген жақсылығын көзімен көрген Салықтай ғалым адамның оған берген әділ бағасы деп есептеуімізге әбден болады.

Сонымен бірге Жәңгір ханның өзінің сарайында кадет корпусына баратын балаларды аса ілтипатпен қарсы алғаны және сол 1845 жылдың жазын-

риху-л-умами» халықтар шежіресін, 1662 жылы парсы тілінде жазылған Нефиздің «Китаб табиин-л-маакид» медициналық шығармасын, түрік тіліндегі «Китаб на-таидж фунун» тарихи-философиялық пайымдарын, Мұхамед бен Ахмедтің парсы тілінде жазған алғашқы халифтер тарихын тапсырды. Ал Жәңгір қайтыс болғанда кітапханасында шығыс тілдеріндегі 212 кітап қалған. Жәңгірдің ұсынысы және қаржылай демеушілігі арқасында шығыстанушы Мирза Александр Казымбектің «Мюхтесерюль-вигкает» (Китаб мухтасару-л-уикаяти фи масаил-идаият) атты мұсылман құқығына арналған кітабы 1845 жылы 4350 дана болып жарық көрді.

Сөйтіп, Жәңгір ханның ағарту ісінің таралуына көрсеткен ынталы жәрдемі, шығыс тілдері жөнінен сіңірген ерен еңбегі және Қазан университетіне деген ерекше ілтипаты үшін Қазан университеті Ғылыми Кеңесі 1844 жылғы 29 мамырдағы отырысында оны бірауыздан өзінің құрметті мүшесі етіп сайлаған. Қазан университетінің Жәңгірге көрсеткен құрметі оның ағартушылық саласында сіңірген еңбегінің зор екендігінің тағы бір айғағы.

Қорыта келе, жоғарыда келтірілген деректерден біздің университетімізге ой-парасаты кең ағартушы Жәңгір ханның есімінің жайдан-жай берілмегенін, оның осы атаққа лайықты тарихи тұлға екенін аңғарамыз. Сондықтан университетіміздің білім алушы жастары Жәңгір ханның есімін мақтаныш етіп, оның өнегелі істерінен үлгі алулары тиіс. Ал университеттің оқытушы-профессорлар құрамының білім ордасының 50 жылдық мерейтойына атсалысып, білімді де білікті жас мамандарды оқытуда жемісті еңбектене берулеріне тілектеспіз.

ЕСҚАЙРАТ ХАЙДАРОВ,
Қазақстан тарихы және философия кафедрасының аға оқытушысы,
тарих ғылымдарының кандидаты